

УДК 28

**СИНЕРГІЯ ЦЕРКВИ Й СВІТУ
В ПІЗНЬОМУ ПРОТЕСТАНТИЗМІ:
СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ**

**SYNERGY OF THE CHURCH
AND WORLD IN THE LATE PROTESTANTISM:
MODERN UKRAINIAN CONTEXT**

Меренков Г. А.,

аспірант спеціальності «Релігієзнавство»,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна),
e-mail: ignatmerenkov@gmail.com

Mierienkov H. A.,

Graduate student of the specialty
«Religious studies», National Pedagogical
Dragomanov University (Kyiv, Ukraine),
e-mail: ignatmerenkov@gmail.com

Досліджено синергійний потенціал протестантських церков і світу в сучасному українському контексті. Виявлено, що в розумінні протестантів основне завдання церкви – сприяти ефекту синергії, а саме позитивному перетворенню позацерковного суспільства. Доведено, що починаючи з подій Майдану і війни на Донбасі з'явилися яскраві прецеденти об'єктивного висвітлення соціальної позиції протестантів у медіа. Встановлено, що зростаюча взаємодія українських протестантів із суспільством є переосмисленням своєї місії в ньому, а воно, у свою чергу – відповіддю на виклики часу. Відповідно в осмисленні протестантами себе як компоненту суспільної синергії присутнє усвідомлення необхідності зміни якості меншого компоненту, а саме – реформувати суспільство треба, починаючи з себе.

Ключові слова: синергія, українські пізньопротестантські церкви, співпраця церкви та світу.

The synergistic potential of Protestant churches and the world in the context of contemporary Ukrainian context is explored. It is revealed that in the understanding of Protestants, the main task of the church is to promote the effect of synergy, namely the positive transformation of a non-church society. It is proved that from the events of the Maidan and the war on the Donbass there were bright precedents of objective coverage of the social position of Protestants in the media. It is established that the growing interaction of Ukrainian Protestants with society is a rethinking of its mission in it, and it, in turn, is the answer to the challenges of time. Accordingly, in understanding the Protestants themselves as a component of social synergy, there is a need to change the quality of the smaller component, namely, to reform society, starting with oneself.

Keywords: synergy, Ukrainian late protestant churches, church and world cooperation.

Актуальність дослідження полягає у виявленні тенденцій розвитку сучасного українського пізнього протестантизму в умовах релігійної свободи, глобалізації і тих викликів, через які проходить Україна, починаючи з 2013 року. Суспільна альтернатива, яку намагається продемонструвати протестантська спільнота, може бути тою моделлю, яка допоможе реформувати українське суспільство. Така альтернатива допоможе представникам пізньопротестантських церков продемонструвати синергійні зв'язки в різних напрямках, які можна реалізувати не лише в середовищі протестантських церков, але й назовні. Співпраця протестантів із світським суспільством має за мету реалізувати спільні проекти, які за останні роки є менш заангажованими першочерговою складовою усіх діянь протестантів – евангелізацією. У той час як світська спільнота теж намагається відійти від установки одностороннього «отримання» та «використання»

матеріальних і фізичних ресурсів протестантів, не віддаючи ніяких зворотних преференцій.

Відповідно **метою роботи** є аналіз синергійних шляхів пізньопротестантських церковних структур щодо їх взаємодії зі світом у розрізі сучасного українського контексту.

Для досягнення зазначеної мети необхідно виконати наступні **завдання**:

1. Конкретизувати зміст термінологічного апарату, а саме «синергія церкви і світу» та «пізній протестантизм у сучасному українському контексті»;

2. Проаналізувати спільні точки взаємодії світу та церкви;

3. Виявити шляхи досягнення синергії світу та пізнього протестантизму в контексті українських реалій.

Виклад основного матеріалу. Дослідники часто вказували на те, що в християнстві існує два шляхи: світозречення й світоприйняття. Ухил світозречення спонукає покаюнно уходити від світу, від суспільства, зрідкитися його, у той час як можливе й інше – відповідальне входження у світ задля радісного творення (і перетворення світу). Останнє демонструє синергетичний підхід до взаємодії зі світом: коли задля загальної мети співпрацюють обидві сторони – церква й суспільство – сумарний ефект від такої взаємодії стає більший, ніж просто ефект кожного компоненту окремо (ціле більше простої суми своїх частин). Саме такий ефект і визначає синергію, а Євангеліє натякає на це поняття, коли метафорично говорить про християн як про «сіль землі», адже взаємодія солі (якої кількісно менше) з їжею (кількісно більший компонент) зберігає її від зіпсуття, роблячи істотні запаси ефективними.

Чепрагнення синергії у взаємодії з суспільством, чогось більшого, ніж просто кількості хрещень, притаманне й українським протестантам, що завжди були релігійною меншістю, є нею і зараз (згідно з соціологічним опитуванням, проведеним у 2016 році Центром Розумкова, протестантами себе вважають лише 1,2% українців [1, с. 32]). В Україні основу протестантизму складають пізні протестантські церкви (зокрема, баптисти, адвентисти, п'ятидесятники). Діяльність цих церков в Україні досліджували А. Колодний, П. Яроцький, В. Любашенко, Ю. Решетніков, О. Назаркіна й інші. На відміну від радянського періоду, у незалежній Україні позитивна соціальна позиція протестантів була очевидна для багатьох дослідників релігії. Доктор філософських наук Вікторія Любашенко зазначає, що, хоча радикальний сегмент Реформації свого часу характеризувався суспільним нігілізмом [2, с. 455], але «прийнявши вихідні протестантські принципи, сучасні євангельські течії остаточно відкинули нігілістські настрої своїх попередників, виявляючи дедалі активнішу участь у суспільному житті країни, зокрема в політиці» [2, с. 457].

Самі протестанти теж зацікавлені у вивченні питань взаємодії церкви й суспільства. Так, пастор баптистської церкви, біблеїст і богослов Федор Райчинець, говорячи про місію Євангельських

церков в Україні, стверджує: «Церква є інструментом місії Бога. Таке розуміння місії церкви має на увазі не втечу від суспільства (ескапізм, або ізоляція), і не «Розчинення–в» або «ототожнення–із» суспільством (асиміляція, уподібнення, спів–подоба), але присутність і залученість, в процесі яких церква залишається іншою, особливою, являючи альтернативу суспільству і сприяючи його перетворенню» [3, с. 325].

У рефлексії українських протестантів присутня і самокритика. Намагаючись звернути увагу на те, що тенденція світозачення в протестантизмі тією чи іншою мірою продовжує існувати (що аж ніяк не сприяє ефекту синергії), доктор філософських наук Михайло Черенков в 2012 році писав про розрізнення серед євангельських християн–баптистів «традиційних» церков, які дистанціюються від світу, й церков «відкритих», які виробляють цілісний богословський погляд на світ, вважають себе лише частиною Божого плану у світі й готові використовувати нові інструменти впливу на суспільство. Саме при останньому підході у церкві «виправдовується і теологія культури, і соціальне богослов'я, і етика, і наука. Відкриваючись світу, церква осмислює свою природу й місію у світі й відповідальності за ближнього й дальнього...» [4, с. 252].

Там, де церква осмислює свою місію в суспільстві й стає «відкритою», синергічні шляхи взаємодії зі світом включають різноманітні види соціального служіння церкви, її висловлення в публічному просторі та професійну діяльність окремих християн, а також приклад власного життя, через що протестанти являють альтернативу земному суспільству, демонструючи на практиці принципи «небесного» суспільства, задуманого Всевишнім. Соціальне служіння охоплює: від благодійності, молодіжних, оздоровчих, сімейних і освітніх програм – до волонтерства, капеланства, публічних акцій і політичної активності. У багатьох випадках для повноцінної організації соціального служіння необхідна зацікавленість і участь позацерковних кіл суспільства, громадських організацій, представників адміністрацій різного рівня, освітньо тощо. Так, наприклад, Адвентистське агентство допомоги та розвитку (ADRA) для допомоги нужденним в Україні співпрацює з багатьма громадськими організаціями і з міжнародними благодійними фондами, перебуваючи з ними у партнерських стосунках.

Зауважимо, що з набуттям Україною незалежності об'єктивна характеристика українських пізніх протестантів, їхніх соціального богослов'я та діяльності зустрічалася переважно в публікаціях дослідників–релігієзнавців, у роботах академічного характеру. Тривалий період обізнаність широких кіл громадськості щодо протестантських церков була на досить низькому рівні, що знаходило свій відбиток у медіа. Секулярні українські ЗМІ ще десяток років тому не те, що не бачили ефект синергії у спробах протестантів впливати на оточення – вони або не помічали взагалі пізньопротестантських церков,

або таврували їх як якісь тоталітарні чи здирницькі культу, про що ще в 2013 р. писав журналіст Микола Малуха: «Протестантизм у нашій країні все ще сприймається як щось чужорідне. Час від часу медіа ініціюють антисектантські кампанії, церковні громади в провінції стикаються з низкою труднощів і відверто ворожим ставленням до себе» [5].

На наш погляд, це свідчило не тільки про релігійну необізнаність журналістів, але й про те, що бар'єри між церквою і суспільством не завжди охоче долалися самими протестантами, які, хоч і демонстрували певну відкритість церкви, але надавали перевагу мовчанню ЗМІ про них, боячись контактів з журналістами через ризик негативного висвітлення. Проте, сьогодні можна побачити, як все частіше на соціальну й громадянську активність протестантів звертають увагу не тільки релігієзнавці, але й секулярні ЗМІ, з'явилися яскраві прецеденти об'єктивного висвітлення їхньої діяльності у медіа. Це водночас є і наслідком певної вже існуючої синергії, і фактором, що підсилює цей ефект, стає його частиною, адже завдяки медійній популяризації суспільство стає все більш відкритим і готовим до взаємодії з протестантами.

Як зауважив доктор наук з соціальних комунікацій Максим Балаклицький: «І якщо в 1990–і роки теза про якийсь позитивний внесок євангеліків в українську історію, суспільне й культурне життя могла викликати шире здивування навіть у пересічного інтелігента, не кажучи про обивателів, то на середину 2016 року українці, сподіваємося, знають протестантів як організаторів масового релігійного просвітництва, добродійців (із реабілітаційними як харитативною візитівкою), активістів обох Майданів (тут слід згадати піврічне фактичне президентство Турчинова), мучеників, соціальних працівників і капеланів АТО» [6].

Чи дає сьогодні український протестантизм більш вагомий привід для позитивної соціальної характеристики, ніж, скажімо, десятиліття тому? З одного боку, протягом всіх років незалежності України триває внутрішній процес переосмислення протестантами своїх стосунків зі світом, додання ізоляціоністських тенденцій, що залишалися як спадщина з часів радянських утисків. З іншого боку, на динамічний процес відповідального входження церкви у світ впливають умови, які склалися в країні, починаючи з подій Майдану 2013 року і згодом війни. Адже завдання церкви, згідно з вченням Євангелія – бути там, де люди потребують її допомоги, де потрібен синергетичний ефект «солі землі». У ситуації, коли з відповідями на загрози виклики не може впоратися держава, дієві відповіді на них навіть від релігійної меншини стають особливо помітними, у тому числі й для медіа. А головне – в суспільстві виникає запит на такі відповіді. Наведемо деякі приклади.

У постмайданний період з'являються такі публікації як стаття у «Фокусі» у серпні 2014 року, присвячена розслідуванню вбивства чотирьох протестантів у Слов'янську [7]. Її особливістю є

те, що вона не просто розповідає історію вбивства християн, але показує пізніх протестантів у Слов'янську, зокрема, п'ятидесятників як тип – особливу соціальну групу – трудівників, волонтерів та рятувальників, готових заради інших людей жертвувати часом, зусиллями, ризикувати своїм майном чи навіть життям. Вже в підзаголовках статті – «Мурахи», «Спасателі» – розкривається логічний перехід від працелюбства протестантів до рятування життя іншим громадянам, адже «на своїх машинах вони вивезли з обложеного міста кілька тисяч славянців».

Також з початку війни ряд публікацій у секулярних ЗМІ присвячений соціальній допомозі, яку протестантські організації надають громадянам, зокрема, переселенцям. Це стосується у тому числі й Адвентистського агентства допомоги та розвитку, інформація про благодійні проекти якого неодноразово з'являлась у різних медіа.

У 2016 році видання «Новое время» зацікавило читачів красномовним заголовком: «Протестанти з Донбасу. Протестанти виявилися однією з найбільш патріотичних соціальних груп на охопленому війною сході країни» [8].

У цій статті ми бачимо спробу знайти відповідь, чому громадянська позиція протестантів виявилася такою, і, до того ж, незважаючи на меншість цієї релігійної групи, особливо помітною. Автор не тільки спілкується з військовими капеланами з числа протестантів, але й звертається до експерта. Цитуються думки доктора філософських наук Михайла Черенкова: «Необхідність допомагати на війні знову активізувала цю релігійну групу – з'явилася потреба в силі, готовій безкорисливо працювати на суспільство. А церкви, як зазначає Черенков, завжди знали, що робити у важкі часи: нагодувати голодних, підтримати скривджених». Крім того, «на думку професора, саме в той момент (коли з'явилася загроза повернення до репресивного СРСР – Г. М.) протестанти відчули, що таке справжня свобода віросповідання, яка була в Україні 20 років і яку вони не цінували».

Отже, зростаюча синергія українських протестантів зі світом, зі своїм суспільством, є переосмисленням своєї місії в ньому, а воно, у свою чергу, є відповіддю на виклики часу. В українському контексті останніх років ця релігійна меншина стає хоча і не впливовою на рівні з тими церквами, які становлять більшість, але принаймні все більше помітною як для держави, так і для громадянського суспільства й ЗМІ. У 2016 році протестантський пастор Олександр Хомченко отримує орден «Народний герой України» [9]. У 2017-му нагородили від Президента України отримують глави провідних протестантських церков з формулюванням «за внесок у розвиток релігійної, культурної та соціальної сфери», що є також відзначенням «ролі та значення церкви в історії та становленні незалежної держави». Новина висвітлювалася у тому числі й секулярними ЗМІ [10].

Відзначення у 2017 році на державному рівні 500-річчя Реформації, з одного боку, стало

наслідком визнання державою історичного впливу цього руху, а також ролі протестантської меншини в українському суспільстві, з іншого, допомогло самим українським протестантам переосмислити свою взаємодію зі світом, поставити питання про те, якою може або повинна бути синергія. Принаймні, дало відчутний поштовх процесу такого переосмислення.

У 2018 році виходить книга донецького пастора Української євангельської церкви, волонтера й капелана Сергія Косяка «Донбасс, которого ты не знал» [11]. З книги читач дізнається про людей, які намагалися не пустити війну на поріг свого будинку – України, про ту роль, яку зіграли в цьому представники різних церков, у тому числі протестантських. Книга була презентована в Укрінформі й на інших медійних майданчиках, про неї повідомили і продовжують повідомляти ЗМІ, публікуються рецензії, відгуки. Серйозність піднятої в книзі проблематики (руйнування хибних стереотипів про Донбас, осмислення причин втрати країною цілісності) і той факт, що соціальна і патріотична позиція протестантів, про яких дізнається читач із книги, підтверджена величезною кількістю прикладів жертвності заради людей і своєї країни, робить це видання одним зі знакових, і ЗМІ зацікавлені висвітлювати подібні теми.

Говорячи про зміни в осмисленні українськими протестантами своєї місії у суспільстві, можна констатувати, що на початку утворення незалежної України протестантизм був більш стурбований власним самозбереженням, що було наслідком попереднього існування в складних умовах обмеження свободи віросповідання. Але ситуація динамічно змінювалася. Доктор філософських наук зі спеціальності «Богослов'я» Роман Соловій описує ці зміни так: «Виклики української незалежності, особливо події останніх років – Майдан, початок військового конфлікту, святкування Реформації, – змусили Церкву поставити перед собою питання: навіщо ми існуємо в цій країні? Наше бачення обмежується наверненням окремих людей до лав протестантських церков, чи ми несемо відповідальність за преображення країни, її оновлення, очищення? Я думаю, цей зсув у мисленні відбувся: від служіння, спрямованого на навернення окремих людей та зміни їх життя – до усвідомлення суспільного виміру своєї місії» [12].

У 2017 році на заходах, присвячених відзначенню 500-річчя Реформації, протестанти підкреслювали, що втілення біблійних принципів в різних сферах українського суспільства здатне й сьогодні призвести до позитивних змін, подібних до тих, що стали наслідками європейської Реформації. Мова йде і про державне управління, і про культуру, економіку, освіту й інші сфери. Принаймні, на хвилі R500 всі протестантські церкви говорили про своє прагнення до такої всеохоплюючої реформації у суспільстві. Оновлення, очищення суспільства бачиться як бажаний синергійний ефект, хоча й виникає запитання, наскільки вираженим він може бути в українському контексті найближчих років.

Якщо демократичні й плюралістичні процеси в Україні не зупиняться, можна прогнозувати, що протестанти все більше будуть виходити поза стіни своїх церков, щоб служити на благо не тільки власних громад, але й цілого суспільства, не тільки допомагати нужденним, а й спрямовувати свою місію на всі верстви населення, у тому числі звертатися до політичної еліти, від якої залежить майбутнє країни. Синергійний ефект від співпраці з елітою, взаємодії, яка б ґрунтувалася на принципах партнерства, пропозиції альтернативи, а не на використанні один одного у своїх цілях, і також ефект від співпраці з громадянським суспільством міг би якщо не наблизити Україну до розвинених європейських країн, то як мінімум запропонувати шляхи такого наближення. Адже, як вважають протестанти, саме християнські цінності – це запорука справжнього успіху. Соціолог релігії, професор факультету соціології Джорджтаунського університету Хосе Казанова, висловлюючись про зміни, що відбуваються в українському протестантизмі, каже: «...це є той процес, внаслідок якого українське суспільство повноцінно визнає протестантів, і вони також визнають можливість повноцінно співпрацювати з іншими членами суспільства в Україні» [13].

У той же час на даному етапі в осмисленні як історичної, так і бажаної сучасної реформації, в осмисленні протестантами себе як компоненту, необхідного для суспільної синергії, можна виділити дві головні думки. Перша – «реформи треба починати з себе» (змінюючи якість компоненту, що перебуває в меншості), але не слід сподіватися на всеохоплюючу реформацію в суспільстві, подібну до тої, що відбулася півтисячоліття тому, адже сьогодні в умовах секулярності відтворити досвід Лютера неможливо (так вважає, зокрема, доктор філософських наук зі спеціальності «Богослов'я» Роман Соловій [12]). Друга думка – існує необхідність в такому масштабному повторенні або відновленні реформаційної хвилі, яке б охопило не тільки релігійну меншину, а й релігійну більшість в Україні. На думку доктора філософських наук Михайла Черенкова, сьогодні «виникає запит на «третю хвилю», яка змінила б православну церкву, а також повернула би протестанські спільноти в масштаб загальноцерковних перетворень» [14]. Тобто, якісні зміни потрібні не тільки в протестантському компоненті.

Якби до реформації долучилася не тільки релігійна меншість, а й більшість, чи можлива була б нова всеохоплююча реформація, а отже, і масштабний синергійний ефект в українському суспільстві, якому би не зміг стати на заваді навіть секуляризм? Можна було б сказати «час покаже...», але це мають показати насамперед ті, хто заявляє про свою приналежність до принципів та ідеалів Реформації. Час покаже протестантам, якими вони є.

Висновки. У розумінні протестантів завдання церкви у цьому світі – взаємодіяти з ним таким чином, щоб являти собою альтернативне суспільство, сприяючи ефекту синергії –

позитивному перетворенню позацерковного суспільства. Прагнення протестантських церков до всеохоплюючої реформації у суспільстві – це і є прагнення синергійного ефекту, що є більшим від зусиль самої церкви.

Той факт, що секулярні українські ЗМІ тривалий час не помічали пізнопротестантських церков або висвітлювали їх не об'єктивно, було наслідком не тільки релігійної необізнаності журналістів, але й медійної пасивності протестантів, які в багатьох випадках надавали перевагу мовчанню ЗМІ про них.

Починаючи з подій Майдану і війни на Донбасі з'явилися яскраві прецеденти об'єктивного висвітлення соціальної позиції протестантів у медіа. Це водночас є і наслідком ефекту синергії, і фактором, що підсилює цей ефект, робить суспільство більш відкритим до протестантів.

Зростаюча взаємодія українських протестантів із суспільством є переосмисленням своєї місії в ньому, а воно, у свою чергу – відповіддю на виклики часу.

Серйозність проблематики, яку піднімають активні й патріотично налаштовані протестанти, підтверджена величезною кількістю прикладів жертвності заради людей і своєї країни, робить голос цієї релігійної меншини помітним в інформаційному потоці.

За наявності подальших демократичних процесів в Україні можна прогнозувати, що зростатиме взаємодія протестантів з громадянським суспільством і з політичною елітою. Синергійний ефект від такої співпраці може втілитись у пропозиції українцям європейської, але при цьому християнської альтернативи – моделі розвиненої країни, успіх якої залежить від втілення біблійних цінностей.

В осмисленні протестантами себе як компоненту суспільної синергії існують такі думки: необхідність зміни якості меншого компоненту (реформу треба починати з себе); необхідність якісних змін позапротестантського компоненту, православної релігійної більшості (міжконфесійна реформація).

Список використаних джерел

1. Любашенко, В., 2017. 'Вступ. Накреслення теми', *Реформація і протестантизм: український контекст: зб. наук. ст.*, К.: Саміт-Книга, с.13–32.
2. Любашенко, В., 2017. 'Протестантський погляд на суспільне життя в сучасній Україні', *Реформація і протестантизм: український контекст: зб. наук. ст.*, К.: Саміт-Книга, с.451–466.
3. Райчинець, Ф., 2011. 'Есть ли социальная и политическая позиция у евангельских церквей Украины?', *ФОРУМ 20. Двадцать лет религиозной свободы и активной миссии в постсоветском обществе. Итоги, проблемы, перспективы евангельских церквей. Материалы к дискуссиям*, Редактор-составитель Михаил Черенков, К.: Дух и Литера, с.318–333.
4. Черенков, М., 2012. 'Баптизм без кавычек. Очерки и материалы к дискуссии о будущем евангельских церквей', Черкассы: Коллоквиум, 291 с.
5. Малуха, М., 2013. '«Сектанты» спешат на помощь', *PICU*. [online] Доступно: https://risu.org.ua/article_print.php?id=50952&name=society_digest&lang=ru& Назва з екрану. – Дата доступу: 30 березня 2019.

6. Балаклицький, М., 2017. 'На виході із релігійних війн – віротерпимість і свобода', *Українформ*. [online] Доступно: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2244644-na-vihodi-iz-religijnih-vijn-viroterpimist-i-svoboda.html> – Назва з екрану. – Дата доступу: 30 березня 2019.

7. Фіоник, Д., 2014. 'Восхождение. Кто убил четырёх христиан в осаждённом Славянске', «Фокус». [online] Доступно: <https://focus.ua/society/314132/> – Назва з екрану. Дата доступу: 30 березня 2019.

8. Шаповал, Е., 2016. 'Протестанты из Донбасса. Протестанты оказались одной из наиболее патриотичных социальных групп на охваченном войной востоке страны', «Новое время». [online] Доступно: <https://nv.ua/publications/v-donbasse-protestanty-okazalis-odnoj-iz-naibolee-patriotichnyh-sotsialnyh-grupp-104809.html> – Назва з екрану. – Дата доступу: 30 березня 2019.

9. 'Донецкий пастор награжден орденом «Народный герой Украины»', 2016, «Религия в Україні». [online] Доступно: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/33476-doneckij-pastor-nagrazhden-ordenom-narodnyj-geroj-ukrainy.html – Назва з екрану. – Дата доступу: 30 березня 2019.

10. 'Главы протестантских церквей отримали відзнаку Президента України', 2017, «24 канал». [online] Доступно: https://24tv.ua/glavi_prottestantskih_tserkov_otrimali_vidznaku_prezidenta_ukrayini_n823129 – Назва з екрану. – Дата доступу: 30 березня 2019.

11. Косяк, СН., 2018. 'Донбасс, которого ты не знал. Дневник священника. Книга первая', К.: *Издатель Заславский А. Ю.*, 288 с.

12. Меренков, Г., 2017. 'Роман Соловий: «Досвід Реформації повторити неможливо, але її уроки необхідно врахувати»', «Історична правда». [online] Доступно: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/12/27/151830/> – Назва з екрану. – Дата доступу: 30 березня 2019.

13. Меренков, Г., 2019. 'Хосе Казанова: «В Україні відбувається нормалізація протестантизму»', *Українська уніонна конференція. Церква адвентистів сьомого дня. Офіційний сайт*. [online] Доступно: <https://uuc.adventist.ua/hose-kazanova-v-ukrayini-vidbuvayetsya-normalizatsiya-protestantyzmu/> – Назва з екрану. – Дата доступу: 30 березня 2019.

14. Черенков, М., 2017. 'Реформація в Україні: від «Мартіна Лютото» до Івана Рябошапки», *РІСУ*. [online] Доступно: <http://www.baptyst.com/protestantski-tserkvy-u-konteksti-suspilnyh-transformatsij/> – Назва з екрану. – Дата доступу: 30 березня 2019.

References

1. Ljubashhenko, V., 2017. 'Vstup. Nakreslennja temy (Introduction. Drawing a theme)', *Reformacija i protestantyzm: ukrai'ns'kyj kontekst: zb. nauk. st.*, К.: *Samit-Knyga*, s.13–32.

2. Ljubashhenko, V., 2017. 'Protestants'kyj pogljad na suspil'ne zhyttja v suchasnij Ukraini (Protestant view of social life in modern Ukraine)', *Reformacija y protestantyzm: ukrai'ns'kyj kontekst: zb. nauk. st.*, К.: *Samit-Knyga*, s.451–466.

3. Rajchinec, F., 2011. 'Est' li social'naja i politicheskaja pozicija u evangel'skih cerkvej Ukrainy? (Do the evangelical churches of Ukraine have a social and political position?)', *FORUM 20. Dvadcat' let religioznoj svobody i aktivnoj missii v postsovetskom obshhestve. Itogi, problemy, perspektivy evangel'skih cerkvej. Materialy k diskussijam*, Redaktor–sostavitel' Mihail Cherenkov, К.: *Duh i Litera*, s.318–333.

4. Cherenkov, M., 2012. 'Baptizm bez kavyчек. Oчерki i materialy k diskussii o budushhem evangel'skih cerkvej (Baptism without quotes. Essays and discussion materials on the future of evangelical churches)', Cherkassy: *Kollokvium*, 291 s.

5. Maluha, M., 2013. '«Sektanty» speshat na pomoshh' («Sectarians» rush to the rescue)', *RISU*. [online] Dostupno: https://risu.org.ua/article_print.php?id=50952&name=society_digest&lang=ru& – Назва з екрану. – Дата доступу: 30 березня 2019.

6. Balaklyc'kyj, M., 2017. 'Na vyhodi iz religijnyh vijn – viroterpymist' i svoboda (At the end of the religious wars – tolerance and freedom)', *Українформ*. [online] Dostupno: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2244644-na-vihodi-iz-religijnih-vijn-viroterpymist-i-svoboda.html> – Назва з екрану. – Дата доступу: 30 березня 2019.

7. Fionik, D., 2014. 'Voshozhdenie. Kto ubil chetyrjoh hristian v osazhdjonnom Slavjanske (Climbing Who killed four Christians in the besieged Slavyansk)', «Фокус». [online] Dostupno: <https://focus.ua/society/314132/> – Nazva z ekranu. Data dostupu: 30 bereznja 2019.

8. Shapoval, E., 2016. 'Protestanty iz Donbassa. Protestanty okazalis' odnoj iz naibolee patriotichnyh social'nyh grupp na ohvachennom vojnoj vostoке strany (Protestants from the Donbass. Protestants turned out to be one of the most patriotic social groups in the war–torn east of the country)', «Novoe vremja». [online] Dostupno: <https://nv.ua/publications/v-donbasse-protestanty-okazalis-odnoj-iz-naibolee-patriotichnyh-sotsialnyh-grupp-104809.html> – Nazva z ekranu. – Data dostupu: 30 bereznja 2019.

9. 'Doneckij pastor nagrazhden ordenom «Narodnyj geroj Ukrainy» (Donetsk pastor was awarded the Order «People's Hero of Ukraine»)', 2016, «Religija v Ukraini». [online] Dostupno: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/33476-doneckij-pastor-nagrazhden-ordenom-narodnyj-geroj-ukrainy.html – Nazva z ekranu. – Data dostupu: 30 bereznja 2019.

10. 'Glavy protestants'kyh cerkov otrymaly vidznaku Prezidenta Ukrainy (The heads of the Protestant churches received the distinction of the President of Ukraine)', 2017, «24 kanal». [online] Dostupno: https://24tv.ua/glavi_prottestantskih_tserkov_otrimali_vidznaku_prezidenta_ukrayini_n823129 – Nazva z ekranu. – Data dostupu: 30 bereznja 2019.

11. Kosjak, SN., 2018. 'Donbass, ktorogo ty ne znal. Dnevnik svjashhennika. Kniga pervaja (Donbass, which you did not know. The diary of the priest. Book one)', К.: *Izdatel' Zaslavskij A. Ju.*, 288 s.

12. Mjerjenkov, G., 2017. 'Roman Solovij: «Dosvid Reformacii povtoryty nemozhlyvo, ale i'i' uroky neobhidno vrahuvaty» (Roman Solovy: «Reformation experience is impossible to repeat, but its lessons need to be taken into account»)', «Історична правда». [online] Dostupno: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/12/27/151830/> – Nazva z ekranu. – Дата доступу: 30 bereznja 2019.

13. Mjerjenkov, G., 2019. 'Hose Kazanova: «V Ukraini vidbuvajet'sja normalizacija protestantyzmu» (Jose Casanova: «In Ukraine there is a normalization of Protestantism»)', *Ukrai'ns'ka unionna konferencija. Cerква adventystiv s'omogo dnja. Oficijnyj sajт*. [online] Dostupno: <https://uuc.adventist.ua/hose-kazanova-v-ukrayini-vidbuvayetsya-normalizatsiya-protestantyzmu/> – Nazva z ekranu. – Дата доступу: 30 bereznja 2019.

14. Cherenkov, M., 2017. 'Reformacija v Ukraini: vid «Martina Ljutogo» do Ivana Rjaboshapky (The Reformation in Ukraine: from «Martin Furry» to Ivan Ryaboshapki)', *RISU*. [online] Dostupno: <http://www.baptyst.com/protestantski-tserkvy-u-konteksti-suspilnyh-transformatsij/> – Nazva z ekranu. – Дата доступу: 30 bereznja 2019.

* * *